

Оксана Зорич

ФЕНОМЕН ІДЕНТИЧНОСТІ: КОНФЛІКТ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

У статті проаналізовано семантичну генеалогію та основні смислові детермінанти теорій ідентичності, визначено зміст та специфіку процесів самоідентифікації, доведено їх конститутивну роль для соціальних практик.

Ключові слова: ідентичність, суб'єктивізація, самість.

Oksana Zorych. Identity phenomenon: conflict of interpretations.

The article provides the analysis of the semantic genealogy and basic determinants of identity theories, defines certain intension and specific of the self-identification processes, proves their basic role for social practices.

Key words: identity, subjectiveness, self.

Ми не здатні усвідомити, хто ми є,
без погляду та відповіді Інших

У. Еко

Пошук відповідей на питання про можливості операціоналізації політичної науки в напрямі застосування її ключових теоретичних положень для аналізу широкого спектра суспільних практик є наріжним завданням більшості сучасних дослідницьких праць. Цей аспект наукової роботи зумовлює ревізію наукового тезаурусу, з'ясування та реінтерпретацію смислових контрапунктів базових понять та стратегій суспільного розвитку.

Потенціал одного з найбільш потужних концептів з точки зору його аналітичної ваги в сучасному політичному дискурсі має поняття ідентичності, що дедалі більше входить до слововжитку політиків, політичних технологів, журналістів, які активно впливають на формування суспільної думки та виборчих преференцій широкого кола громадськості. Без належного рівня аналітичного осмислення такого явища, як ідентичність, з'ясування умов його формування, розвитку, трансформацій, неможливо говорити про вичерпність всіх розмов довкола ідентичності, що на сьогодні радше

констатують її наявність чи потребу того чи іншого її переформування, однак при цьому, як правило, не вдаються до ґрунтовного з'ясування сутності та генези цього явища.

Понад те, не тільки якісні ознаки ідентичності та індикатори їх оцінювання підпадають під знак питання. Сам феномен ідентичності, його очевидність теж стають наріжним каменем інтелектуальних дискусій у широкому колі сучасних європейських мислителів. Так, Умберто Еко у своїй роботі «Коли на сцену приходить Інший» (1996), з'ясовуючи, чи існують елементарні поняття, що є загальними для всього людського роду та мають свої відповідники у будь-якій мові, зазначає, що «у багатьох культурах відсутні поняття, що здаються нам очевидними: наприклад, поняття субстанції, що має певні властивості (як у виразі «яблуко – червоне»), або поняття ідентичності ($a=a$)» [17, с. 11-12]. Таким чином, концепт ідентичності не є ані очевидним, ані гомогенним конструктом, що має беззаперечний смисл і цінність у різних соціокультурних контекстах.

Ще більшої дискусивності питанню «чим є ідентичність?» додає те, що навіть в авторитетних виданнях довідкового характеру тема ідентичності часто ігнорується або ж висвітлюється вкрай обмежено. Так, в Оксфордському політичному словнику 1996 року (українське видання 2006 року, видавництво «Основи») статті про ідентичність взагалі немає, а Енциклопедія Британніка, найбільш повна універсальна енциклопедія англійською мовою, видання 1994 року [22], містить статтю під назвою «теорія ідентичності», однак інтерпретує її як один із напрямів сучасного матеріалізму, що утверджує єдність мислення та матерії. При цьому будь-які згадки про ідентичність як концепт політичної науки в зазначеному виданні відсутні. Ці обставини зумовлюють необхідність прояснення ключових підходів у тематизації та проблематизації поняття ідентичності, які, понад власну інтелектуальну релевантність, дають змогу багатогранніше зрозуміти та оцінити вагу ідентичності у практиках конструювання та трансформацій соціального поля. Завдання цієї статті, таким чином, полягає у осмисленні феномену ідентичності, з'ясуванні засадничих відмінностей між основними концептуальними підходами в його розумінні та інтерпретації.

Етимологічно термін ідентичність походить з латинської мови, від дієслова *identificare* – ототожнювати, встановлювати співпадіння. У соціально-політичному вимірі це поняття актуалізовано в незліченній кількості контекстів: національної свідомості (Й. Гердер, Е. Ренан, Б. Андерсон, Е. Гелнер, Ф. Майнеке, Г. Сетон-Вотсон, Е. Сміт та ін.), зв'язку національної ідентичності з процесами демократизації суспільств (Е. Гобсбаум, Ю. Габермас та ін.), етнонаціоналізму (У. Альтерматт, П. Брас, К. Вулф та ін.), пошуків основ української національної ідентичності (М. Міхновський, І. Франко, Д. Донцов та ін., а також наші сучасники – Л. Нагорна, М. Кармазіна, О. Майборода, Є. Головаха, Г. Касьянов, Р. Шпорлюк та ін.), мультикультуралізму (Ч. Тейлор, М. Кастельс та ін.), критики концепту ідентичності (С. Холл, З. Бауман, В. Хьосле, Р. Брубейкер, Ф. Купер та ін.). Серед ідентичностей, що впливають на конструювання політичного самовизначення та саморепрезентації індивідів та груп, у поле уваги дослідників потрапляють гендерна, релігійна, мовна, громадянська, етнічна, родинна, професійна, регіональна ідентичності. Це вимагає конкретизації того, що саме ми маємо на увазі під ідентичністю як феноменом соціального світу. Як робоче визначення ідентичності в межах статті ми приймаємо дефініцію Еріка Еріксона, який у своїй роботі «Ідентичність: юність та криза» (1967) характеризував ідентичність як «суб'єктивне натхненне відчуття тотожності і цільності... формування ідентичності передбачає процес одночасного відображення та спостереження, процес, що відбувається на всіх рівнях психічної діяльності, завдяки якій індивід оцінює себе з точки зору того, як інші, на його думку, оцінюють його порівняно із собою і в межах значимої для них типології; у той же час він оцінює їх судження про нього з точки зору того, як він сприймає себе порівняно з ними та з типами, що є значимими для нього... описаний процес відбувається в постійній зміні та розвитку» [18, с.28, 31-32].

Цікаво, що в романській та західнонімецькій мовних групах поняття ідентичності (англійською – «*identity*», французькою – «*identité*», німецькою – «*Identität*») означає не тільки «тотожність» та «аутентичність», але і «особу», «особистість». Компоненти самовизначення та саморепрезентації є неусувними у здійсненні

життєвого проекту кожної соціалізованої людини. Зігмунд Фрейд, якого визнають за передвісника «вибуху ідентичності» як однієї з центральних тем політичної науки в Новітній час, звернув увагу на ідентифікацію як явище емоційного зв'язку, співвіднесення суб'єкта з іншою особою (особами). Тридцять перша лекція зі Вступу до психоаналізу Фрейда (1933) [14] містить визначення ідентифікації як «уподібнення» (*Angleichung*) одного Я іншому Я, коли перше Я наслідує певні моделі поведінки Іншого (передовсім це батько й мати кожної людини), тим самим адаптуючись до його ціннісної системи та узгоджуючи власні життєві орієнтири з нормами поведінки в оточуючому середовищі. Саме психоаналіз, на думку Фрейда, є інструментом виявлення прихованої ідентичності, що відчужена від особистості через низку соціальних приписів та стримувальних механізмів психіки. А. Руткевич зазначав, що «... фрейдівська картина людини є неповною, оскільки в ній домінує те, що лежить *всередині* та *знизу* (курсив автора – О.З.), але ігнорує те, що співвідноситься зі світом *зовні*, що веде людину *вперед* та *вгору*» [11, с. 6-7]. Можливо, з цією оцінкою погодився би сам Ерік Еріксон, адже він продовжив лінію психоаналітичного трактування ідентичності в новому контексті – особистісного розвитку, ставши піонером розробки теорії ідентичності Новітнього часу.

Саме Еріксон у своїх роботах «Дитинство і суспільство» (1950), «Психоаналітичне історичне дослідження» (1958), «Ідентичність: юність і криза» (1967), «Життєва історія та історичний момент» (1975) ввів в обіг фрейдистів поняття «соціальне оточення», «історичний момент», «криза ідентичності». Працюючи у клініці для реабілітації офіцерів-підводників Першої світової війни, він вивчав проблему дисоціації – відщеплення частини пам'яті у людей, що пережили важкі психологічні травми. Спілкуючись із солдатами, Еріксон зауважив, що стресові події вони часто пам'ятали й описували в найменших дрібницях, при цьому самі себе не визнавали їх безпосередніми учасниками. Цей «ефект кіно» зумовив інтерес Еріксона до вивчення різноманітних психопатологій через дослідження граничних станів свідомості. У результаті цих розвідок він дійшов висновку, що так звані «кризи ідентичностей» є характерними не тільки для окремих пацієнтів післявоєнних реабі-

літаційних центрів, але і для всіх людей загалом. Ця обставина фокусує увагу Еріксона на «психоісторії» внутрішніх колізій видатних постатей, серед яких – М. Лютер, Б. Шоу, Т. Джефферсон, М. Ганді. Цікаво, що книга, присвячена останньому, під назвою «Правда Ганді» (1969) була нагороджена однією з найпрестижніших світових премій у галузі літератури – Пулітцерівською премією, що підтверджує не тільки неабиякий психоаналітичний, але і літературний хист її автора. Еріксон розрізняє поняття «ідентичності» та «ідентифікації», хоча і визнає, що і в лінгвістичному, і в психологічному плані вони мають спільне походження. Ідентифікація – це співвіднесення, наслідування та уподібнення себе з іншими людьми, у той час як ідентичність є результатом цих процесів, вона генералізує усі соціальні образи, ролі та статуси в єдину картину свого «Я», певний психологічний автопортрет. Засадничим поняттям для розуміння генези ідентичності є життєві цикли та пов'язані з ними «кризи ідентичності», які людина переживає не тільки у підлітковому віці, а впродовж всього життя. Вони супроводжують людину як певні віхи соціокультурної адаптації та інтеграції в часі та просторі. Еріксон зазначав, що «дослідження ідентичності залежить від трьох чинників..., а саме: особистісного зв'язку індивіда з рольовою інтеграцією в його групі; спрямовуючих його образів з ідеологіями його часу; його життєвої історії – з історичним моментом» [19, с. 20]. Вдале подолання ідентифікаційних криз є запорукою персонального поступу в просторі суспільної комунікації.

Амбівалентність феномену ідентичності розвинули у власних розвідках представники напряму символічного інтеракціонізму – Дж. Мід та Ч. Кулі, які безпосередньо не вживали поняття ідентичність, однак важливого значення надавали терміну «self» (самість). Остання, на їх думку, формується через систему комунікативних практик – між індивідом і соціальними групами, до яких він себе відносить та частиною яких його визнають інші суб'єкти інтеракції. Самість включає в себе два структурних компоненти – «те» та «І». Перший з них формується дедуктивним шляхом, через соціальні маркери, які індивід отримує в процесі власної соціалізації. Другий конструюється через індуктивні механізми самовизначення особи, наближення, ототожнення чи навпаки – ди-

станціонування від тих чи інших соціальних груп та статусів. Таким чином фіксується взаємна детермінованість соціального простору – колективна ідентичність безпосередньо впливає на індивідуальне самовизначення і навпаки. Згодом ці ідеї Дж. Міда та Ч. Кулі набули свого розвитку в рольових теоріях М. Куна, П. Бергера, Е. Гофмана, Г. Блумера, які констатували рольову розмаїтість як вихідну характеристику феномена ідентичності. Саме через опанування репертуару соціальних ролей індивід відкриває можливості розуміння себе в ролі «Іншого», разом з тим примірює «Іншості» стосовно власного «Я». Такого роду соціальна драматургія є вагомим фактором формування відкритого суспільства, орієнтованого на солідарність та консенсус як вищі цінності суспільно-політичного життя. Це в теорії. Однак на практиці, як контраргументує символічним інтеракціоністам З. Бауман, посилаючись на К. Леша: «ідентичності, до яких прагнуть у наші дні, уявляються чимось, що можна вдягнути та зняти на кшталт костюма; якщо вони вільно обрані, то вибір ніяк більше не пов'язаний із обставинами та наслідками, і тим самим свобода вибору зводиться на практиці до утримання від вибору» [1, с. 187]. Крім цього, в умовах сучасного світу ми все частіше маємо справу з маніпулятивними технологіями, що прямо не розпізнаються її реципієнтами. Це спричиняє, зокрема, зростаючу віртуалізацію суспільно-політичного життя, продукування ефемерних, інсценізованих ідентичностей, коли, наприклад, боротьба за політичну владу та її підзвітність перед громадянами переводиться у телевізійний, споглядально-некритичний режим, який значною мірою культивує естетичний компонент політичних практик, виводить на перший план оцінку політичної комунікації, зважаючи на її розважальність, видовищність та скандальність. Це призводить до мінімізації раціонального судження про політичну сферу загалом та виключення можливості виявлення та утвердження аутентичного виміру ідентичності індивідів та соціальних груп.

Ідентичність не є лише певним атрибутом, властивістю суб'єкта, вона є відношенням суб'єкта до себе самого та до інших собі подібних людей. Французький мислитель Жак Рансьєр у своїй роботі «На межі політичного» (1990), ґрунтуючись на аналогічній пресупозиції, пропонує розрізняти процеси ідентифікації та суб'єктивації.

Якщо перший визначається певними стратифікаційними, статусними ролями, які внаслідок соціальних приписів чи самостійного життєвого розвитку здобуваються кожним окремим суб'єктом, то процес суб'єктивації вирізняється певною деідентифікацією та навіть декласифікацією. Це своєрідна зустріч людини із самою собою. Зустріч, яка відкриває можливості для того, щоб «звірити годинники» між аутентичним «Я» та соціальною роллю та/або функцією кожної людини у просторі суспільної комунікації. Рансьєр зазначає, що «побудова таких випадків рівності не є ідентичністю у дії або ж демонстрацією цінностей, що притаманні певній групі. Це процес суб'єктивації... формування певної одиничності, що не є самістю, але відношенням самості до будь-кого іншого» [9, с. 103-104]. Базовим елементом ідентичності постає відношення індивіда та групи, з якою він себе асоціює. Роберт Мертон називав ці системи кореляції референтністю, а групи, з якими проводиться та чи інша асоціація – «референтними групами» [6]. Таким чином, логічна лінія семантико-сислової генеалогії терміну ідентичність вибудовується у ланцюжок (само)тотожність = аутентичність (суб'єктивація)+ ідентифікація (суспільна детермінованість саморепрезентації).

Узагальнюючи наведені вище магістральні лінії розвитку парадигми ідентичності, які ми можемо визначити як психоаналітичну (З. Фрейд, Е. Еріксон), соціологічну (Дж. Мід, Ч. Кулі) та антропософську (Ж. Рансьєр), логічно стверджувати, що ідентичність як соціальний феномен має дві базові смислові детермінанти: інформаційно-комунікативну та нормативно-регулятивну. Перша з них означає неусувну діалогічність, яка притаманна будь-якій ідентичності – чи то внутрішній (індивідуальній), чи то зовнішній (соціальній). Водночас друга, нормативно-регулятивна детермінанта, є гарантом підтримання соціального порядку, що сьогодні чимдалі більше трансформується у формат «життєвих стилів», які вільно обираються та змінюються. Е. Гідденс зараховує до них «розповсюдження екологічного споживання, вегетаріанства та соціально орієнтованого підприємництва» [20, с. 81].

Крім означених вище підходів в осмисленні феномену ідентичності, варто акцентувати увагу на загальних теоретичних передумовах будь-якого дискурсу про ідентичність: есенціалізм, примордіалізм, конструктивізм. Есенціалізм ґрунтується на тезі про те, що є пев-

на початкова даність (доля, природа людини, фатум, призначення) – есенція, що визначає ідентичність. Прикладами тут можуть бути вроджені характеристики – чоловік/жінка, належність до негроїдної/європеїдної рас тощо. Примордіалізм базується на припущенні, що певні ознаки соціальних груп, етнічних чи національних, є константними та практично не підлягають зміні в темпоральному вимірі. З цих позицій, наприклад, свого часу виходили найбільш приголомшливі політичні проекти «обраних націй» ХХ століття, що перетворювали ідентичність на інструмент деструктивної соціальної інженерії, серед найбільш сумнівних зразків якої – прояви расизму та фундаменталізму. Конструктивізм – позиція, що обстоює гнучкість та змінність ідентичностей, їх множинність та взаємоузгоджуваність. Конструктивістська риторика виключає апріорний характер ідентичностей, характеризує останні через процеси постійного оновлення комунікаційних зв'язків, їх розгалуження та віртуалізацію.

Таким чином, незгасимий та багатогранний інтерес до феномену ідентичності дає підстави говорити про незавершеність і відкритість дискурсу про ідентичність як категорію політичної науки та одночасно констатувати потребу в проясненні перспектив подальших досліджень в цьому напрямі, щонайменше через дослідження двох аспектів: по-перше, методик виявлення та оцінки феномену ідентичності в малих та великих соціальних групах в обставинах зростаючого рівня соціальної поляризованості та недовіри до інститутів дослідження та впровадження соціально вагомих рішень, тобто переведення риторики про ідентичність з індивідуально-психологічного на соціально-культурний рівень; по-друге, що не менш важливо, підходів до розрізнення «справжньої» ідентичності, її так званого аутентичного виміру від «ситуативних» ідентичностей в умовах опортунізму атомізованих суспільств, якскравим прикладом якого є сьогодні Україна.

1. Бауман З. Идентичность в глобализирующемся мире / Зигмунд Бауман; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева] // Индивидуализированное общество. – М.: Логос, 2002. – С. 176-192.

2. Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности» / Роджерс Брубейкер, Фредерик Купер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://identities.org.ru/readings/nartova1.htm>

3. Габермас Ю. Громадянство та ідентичність / Юрген Габермас // Умови громадянства: Зб. ст. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – С. 49-70.

4. Кармазіна М. Ідентичності у сучасному науковому дискурсі / Марія Кармазіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – №3(65) (травень – червень). – С. 4-29.

5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс; [пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М.: Высш. шк. экономики, 2000. – 606 с.

6. Мертон Р. К теории референтно-группового поведения / Р. Мертон [пер. с англ. В.Ф. Чесноковой] // Референтная группа и социальная структура. – М.: Институт молодежи, 1991. – С.3-105.

7. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Лариса Нагорна. – Київ: ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 271 с.

8. Національна ідентичність. Хрестоматія / Упоряд. Т.С. Воропай. – Харків: Крок, 2002. – 316 с.

9. Рансьєр Ж. На краю политического / Жак Рансьєр; [пер. с фр. Б. М. Скуратова]. – М.: Практис, 2006. – 237 с.

10. Рікер П. Сам як інший / Поль Рікер. – 2-е вид. – К.: Дух і Літера, 2002. – 456 с.

11. Руткевич А. «Психоистория» Э. Г. Эриксона / А. Руткевич // Эриксон Э. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. – М.: Медиум, 1996. – С. 3-22.

12. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «політика визнання» / Чарльз Тейлор; [пер. з англ. Р. Димерця]. – К.: Альтпрес, 2004. – 171 с.

13. Труфанова Е. Идентичность / Елена Труфанова // Телеканал «Просвещение», программа «История идей», тема передачи: «Идентичность» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/page23101521.htm>

14. Фройд З. Вступ до психоаналізу: лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / Зігмунд Фройд; [пер. з нім. Петро Тарашук]. – К.: Основи, 1998. – 709 с.

15. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / Витторіо Хесле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112-123.

16. Шляхи та чинники формування спільної ідентичності українського суспільства: позиції фахівців // Національна безпека та оборона. – 1997. – №9. – С. 32-44.

17. Эко У. Когда на сцену приходит Другой / Умберто Эко; [пер. с ит. Е. Костюкович] // Пять эссе на темы этики. – СПб.: Симпозиум, 2005. – С. 9-24.

18. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон; [пер. с англ. В.И. Ривош, А.М. Прихожан, А.Д. Андреева]. – Москва: Прогресс, 1996. – 340 с.

19. Erikson E. Life history and the historical moment / Erik Erikson. – New York: Norton&Company, 1975. – 283 p.

20. Giddens A. Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age / Anthony Giddens. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 264 p.

21. Hall St. Introduction: who needs identity? // Question of cultural identity / ed. by Stuart Hall Paul du Gay. – London, 2000. – P.1-16.

22. The New Encyclopedia Britannica. – Vol. 6. Micropedia. – Chicago, 1994. – 982 p.